

**ДА СКЛАДАННЯ ДВУХМОУНАГА СЛОУНІКА
ЛІТАРАТУРНЫХ АФАРЫЗМАУ
(на матэрыяле беларускай і рускай моў)**

Іваноў Яуген Яугенавіч

загадчык кафедры тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі
ўстановы адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова”;
кандыдат філалагічных навук, дацэнт
(г. Магілёў, Беларусь)

Каралькова Анжаліка Віктараўна

загадчык кафедры гуманітарных навук
ўстановы адукацыі “Смаленскі гуманітарны ўніверсітэт”;
доктар філалагічных навук, прафесар
(г. Смаленск, Расія)

Мова беларускай мастацкай літаратуры надзвычай багатая на трапныя, дасціпныя, глыбокія па змесце і арыгінальныя па стылістычных і моўных сродках выслоўі, якія адносяцца да аднаго з малых літаратурных жанраў – жанру афарызмаў. “Збіранне, вывучэнне і выданне афарызмаў беларускіх аўтараў, – як слушна заўважыў А.Я. Міхневіч у энцыклапедыі “Беларуская мова” (1994), – адна з наспелых, нават неадкладных задач нашай філалогіі” [1, с. 61].

Трэба адзначыць, што за апошнія дваццаць з лішнім год у галіне лексікаграфічнага апісання беларускіх літаратурных афарызмаў зроблена ўжо дастаткова нямала. Пабачылі свет грунтоўны зборнік “Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў” (2012) Н.В. Гаўроп і Н.М. Няжковіч [2], арыгінальны па адбору адзінак і іх аўтараў зборнік “Майстры кажуць...: беларускія літаратурныя афарыстычныя выслоўі” (2010) А.Я. Леванюк [3],

зборнк выбраных выслоўяў “Якуб Колас разважае, радзіць, смяецца... (2002) А.Я. Міхневіча [4] і інш.

Яшчэ адной наспелай і неадкладнай задачай беларускай філалогіі ў галіне афарыстыкі з’яўляецца, на наш погляд, падрыхтоўка і выданне беларуска-іншамоўных слоўнікаў літаратурных афарызмаў. Тут найперш актуальным бачыцца стварэнне беларуска-рускага слоўніка літаратурных афарызмаў. Мэтай такога слоўніка з’яўляецца трансляцыя нацыянальнага духоўнага багацця беларускай літаратуры да ўсяго рускамоўнага свету як у самой Беларусі, так і далёка за яе межамі. Такі слоўнік можа і павінен быць разлічаны як на рускамоўнага карыстальніка па-за межамі Беларусі, так і на тых жыхароў Беларусі, што карыстаюцца рускай мовай як сродкам паўсядзённай камунікацыі, але добра ідэталі ў межах школьнай адукацыі ведаюць і беларускую мову і культуру. Неаднародная мэтавая аўдыторыя беларуска-рускага слоўніка літаратурных афарызмаў вымагае выпрацоўкі пэўных прычыпаў і падыходаў да яго складання.

Першай праблемай, якую неабходна вырашыць, з’яўляецца пытанне адбору адзінак у левую (беларускую) частку беларуска-рускага слоўніка літаратурных афарызмаў.

Важным уяўляецца захаванне катэгарыяльнай цэласнасці адзінак, якія адбіраюцца ў слоўнік, г. зн. вызначаюцца як літаратурныя афарызмы. Пад літаратурным афарызмам трэба разумець непрэздэнтнае выказванне абагульненага (універсальнага) зместу, эквівалентнае сказу (або некалькім сэнсава непарыўна звязаным сказам), зместава і ідэйна самадастатковае (незалежнае ад кантэксту), якое можа быць або аўтаномным тэкстам – асобным літаратурным творам мастацкага, філасофскага, публіцыстычнага ці іншага зместу, або асобнай рэплікай у дыскурсіўнай структуры нейкага літаратурнага тэксту. З прычыны таго, што ў афарызме адлюстравана закончаная абагульненая думка, ён ніколі не страчвае сваёй змястоўнай аўтаномнасці ў кантэксце, а таму заўсёды можа быць вылучаны з апошняга без змянення свайго зместу, што дазваляе разглядаць афарызмы-рэплікі таксама як тэксты (толькі імпліцытныя), а г. зн. і як асобныя мастацкія творы.

Да афарызмаў, на наш погляд [5], не мэтазгодна адносяць трапныя выразы і выслоўі неабагульненага зместу, нахштальт *Спяваеш добра, ды ці тое? (Я. Колас), Ад вёскі адбіўся, у палац не папаў (Я. Купала), Браток! Ці жа вачэй не маеш – Арлом варону называеш? (М. Багдановіч), Няма грыбоў у Булонскім лесе, А ў Сене – хоць бы адзін лешч (К. Крапіва), Казьрнуў не яму, а партфелю (А. Куляшоў)* і да т. п. [6], а таксама персанфікаваныя выслоўі тыпу *Які ён гого! Які дока! Як ён сябе нясе высока (Я. Колас), Вянкуў мы славы не несці (Я. Купала), У абозе нас не шукай (П. Панчанка), Усіх пачаткаў я –*

працяг, *Усё працягаў я – пачатак* (В. Зуёнак) і да т. п. [2, с. 49, 50, 54, 56], якія часта трапляюць у розныя зборнікі афарызмаў з прычыны катэгарыяльнай нявызначанасці паняцця афарыстычнасці і, як вынік, яго надзвычай шырокага разумення ў мовазнаўстве [7].

Мяркуюцца, што ў слоўніку павінны апісвацца толькі тыя афарызмы, якія найбольш яркава і рэпрэзентатыўна паводле свайго зместу адлюстроўваюць асаблівасці асэнсавання акаляючага свету беларускімі пісьменнікамі, найбольш поўна адлюстроўваюць нацыянальна-культурную спецыфіку духоўнага зместу і мастацкага свету беларускай літаратуры. Гэта значыць, што ў слоўнік не варта ўключаць афарызмы, якія адносяцца да рэмінісцэнцый, вольных ці прамых наслідаванняў, перафразаванняў афарызмаў (ці неафарыстычных выказванняў) тых ці іншых замежных аўтараў або выслоўяў з вуснай народнай творчасці іншых народаў свету. Сказанае зусім не азначае, што прадметам апісання ў слоўніку павінны быць толькі тыя літаратурныя афарызмы, у якіх адлюстраваны выключна нейкія арыгінальныя думкі, бо звычайна на практыцы бывае вельмі цяжка адназначна вызначыць, што менавіта арыгінальнага (новага) змяшчаецца ў тым ці іншым меркаванні таго ці іншага аўтара. Існуе нават меркаванне, што сапраўды арыгінальная думка ў афарызме – гэта адносна рэдкая з’ява, паколькі колькасна абагульненні рэчаіснасці абмежаваныя тэарэтычным і практычным вопытам людзей, які акрэсліўся яшчэ ў даўнія часы і далей толькі паўтараецца ў тых ці іншых новых формах на тых ці іншых мовах. Так, паводле дасціпнай заўвагі вядомага польскага пісьменніка-афарыста Вацлава Брудзінскага, стваральнік афарызмаў “радуецца, як дзіця, калі яму удаецца прыдумаць нешта такое, што, хутчэй за ўсё, ужо было прыказкай у фінікіяцаў”.

Адзіным крытэрыем уключэння або неўключэння таго ці іншага афарызма ў слоўнік павінны быць тэксталагічныя каментарыі да збораў твораў пісьменнікаў, а ў выпадку адсутнасці ці недастатковасці такіх каментарыяў, відавочныя факты знешняга уплыву на змест аўтарскай думкі. Напрыклад, дастаткова шырока вядомы афарызм М. Багдановіча *Хваробы лечаць і атрутамі* з верша “Уступ” (“Вольныя думы”) бачыцца немэтазгодным уключаць у слоўнік, паколькі гэтая думка (як, дарэчы, і цалкам верш) славутага паэта з’яўляецца вольным перайманнем радкоў нямецкага паэта Г. Гейнэ (1797–1856): *Meine Bitterkeit kommt nur aus den Galläpfeln meiner Tinte, und wenn Gift in mir ist, so ist es doch nur Gegengift* (параун. у перакладзе на бел.: *Мая горыч вынікае толькі з горычы маіх чарніл, а калі ёсць у мяне атрута, то гэта нішто іншае, як супрацьддзе* [8, с. 127]. Увогуле, паняцці хваробы, лекаў і атруты часта звязваюцца ў вуснай народнай творчасці еўрапейскіх народаў, параун. англійскую прыказку *The remedy may be worse than the disease* (“Лекі могуць быць больш небяспечныя, чым сама хвароба”) [9, prov. 582].

Таксама не варта ўключаць у слоўнік і тыя афарызмы беларускіх пісьменнікаў, змест якіх не скіраваны на выяўленне агульназначных каштоўнасцей. Пад вызначэннем “агульназначнай” каштоўнасці зместу афарызмаў тут зусім не разумеецца зварот толькі да тых афарыстычных выказванняў, дзе адлюстраваны так званыя “глабальныя праблемы” быцця. Крытэрыем агульназначнасці той ці іншай думкі дастаткова лічыць яе надкантэкстуальны характар, г. зн. здольнасць афарызма захоўваць сваю змястоўную вартасць і, што самае галоўнае, кагнітыўную і прагматычную актуальнасць і па-за кантэкстам адпаведнага твора, па-за кантэкстам творчасці свайго аўтара, па-за кантэкстам пэўных лакальных сацыяльных ці гістарычных падзей, па-за кантэкстам меркаванняў пэўных асоб і да т.п. На гэтай падставе застаюцца па-за межамі слоўніка афарызмы кшталту *Да таго, хто забівае у палёце ластаўку, з асцярогай падыходзяць і просты чалавек, і прэзідэнт (Г. Марчук), Людзі, як і зёлкі, чый род – палыновы (Н. Мацяш), На дымным ядзерным крыжы Прырода курчыцца пакутна (С. Грахоўскі)* і да т.п. [2, с. 40, 68, 82].

Пры адборы ў слоўнік афарызмаў розных аўтараў неабходна пры захаванні адзначаных вышэй крытэрыяў кіравацца яшчэ і тым поглядам, што ў слоўніку павінны быць прапарцыянальна прадстаўлены афарызмы ўсіх класікаў беларускай літаратуры з улікам, зразумела, змястоўнай і мастацкай вартасці саміх афарыстычных адзінак. Трэба адзначыць, што такога падыходу яшчэ заўважна бракуе ў існуючых зборніках беларускіх літаратурных афарызмаў. Так, афарызмы з твораў А. Куляшова вельмі мала адлюстраваны ў выданнях беларускай афарыстыкі. Напрыклад, у вядомым зборніку “Крылатыя словы і афарызмы” (1960) Ф. Янкоўскага няма ніводнага афарызма паэта (аднак зафіксаваны толькі крылаты выраз *Казырнуў не яму, а партфелю*). У дастаткова прадстаўнічым выданні беларускіх літаратурных афарыстычных выслоўяў “Майстры кажуць...” (2010) А.Я. Леванюк змешчаны толькі адзін афарызм *Час – лекар болю, а яго шпіталь – Без краю, без пачатку памышканне (“Пра боль”)*, які ніяк не рэпрэзентуе арыгінальнасць афарыстычнай творчасці А. Куляшова з прычыны свайго відавочна другаснага характару (створаны на аснове вядомага з антычнасці выслоўя *Час – найлепшы лекар*). У найношым фундаментальным па колькасці адзінак і аўтараў зборніку “Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў” (2012) Н.В. Гаурош і Н.М. Нямковіч зафіксавана крыху больш за трыццаць выслоўяў А. Куляшова, з якіх аднак уласна афарызмамі з’яўляюцца толькі каля дваццаці адзінак. Паказальна, што зборніках афарызмаў у перакладзе на рускую мову з айчынных і замежных крыніц “Витражи мудрости” (1987) і “Жемчужины мысли” (1991), дзе прадстаўлены больш за 150 выслоўяў каля сарака беларускіх аўтараў, афарызмаў Куляшова таксама няма.

Другая праблема, якую трэба вырашыць пры ўкладанні беларуска-рускага слоўніка літаратурных афарызмаў, – гэта пытанне эквівалентаў у правай (рускамоўнай) частцы слоўніка. Паколькі складанне двухмоўнага слоўніка літаратурных афарызмаў з’яўляецца прынцыпова новай задачай для беларускага мовазнаўства, вырашэнне праблемы выбару іншамоўных эквівалентаў у слоўніку такога тыпу мае асаблівую значнасць.

Звычайна згаданае пытанне ў двухмоўных слоўніках афарызмаў вырашаецца праз трансляцыю адзінак левай часткі слоўніка. Трансляцыя, у сваю чаргу, мае два асноўныя шляхі – пераклад і калькаванне. Пераклад дазваляе максімальна адэкватна данесці да іншамоўнага карыстальніка не толькі сэнс, але і форму зыходнай (якая перакладаецца) афарыстычнай адзінкі. Пры калькаванні афарызма трансляцыя адбываецца праз замену асобных яго кампанентаў на адпаведнікі з іншай мовы, у выніку чаго утвараецца новая адзінка, у той ці іншай ступені эквівалентная зыходнай. Дастаткова часта паслоўны пераклад і калькаванне спалучаюцца, што характэрна для крылатых афарызмаў, якія запазычваюцца ў іншыя мовы [10]. Трэба заўважыць, што выбар спосабу трансляцыі пры вызначэнні эквівалентаў афарыстычных адзінак абумоўлены тым, што карыстальнік, для якога ствараецца слоўнік, як правіла, не ведае зусім або ведае вельмі слаба мову, якая трансліруецца. У нашым выпадку такі спосаб падыходзіць пры ўкладанні беларуска-рускага слоўніка літаратурных афарызмаў для рускамоўных карыстальнікаў слоўнікам па-за межамі Беларусі, а таксама для тых рускамоўных жыхароў Беларусі (звычайна з ліку эмігрантаў), якія зусім не ведаюць або вельмі слаба ведаюць беларускую мову і культуру.

Калі ж улічваць, што карыстальнікамі слоўніка будуць таксама і жыхары Беларусі, што ужываюць рускую мову як сродак паўсядзённай камунікацыі, але добра ці хоць бы ў межах школьнай адукацыі ведаюць і беларускую мову і культуру, то мэтазгодна выбіраць у якасці эквівалентаў беларускім афарызмам іх рускія адпаведнікі з ліку афарыстычнага багацця рускай літаратуры. У такім выпадку карыстальнік слоўніка, валодаючы абедзвюма мовамі, атрымае магчымасць параўнаць не толькі нацыянальна-культурныя адценні ў асэнсаванні адных і тых жа з’яў рэчаіснасці, але і адметнасці адлюстравання адпаведнага афарыстычнага зместу моўнымі і стылістычнымі сродкамі ў розных мовах.

І нарэшце, трэцяя праблема, якая патрабуе свайго вырашэння пры ўкладанні беларуска-рускага слоўніка літаратурных афарызмаў, датычыць парадку размяшчэння адзінак левай часткі слоўніка. На наш погляд, існуе толькі адзін найбольш рэпрэзентацыйны спосаб падачы афарыстычных адзінак у слоўніку – гэта паводле ключавых слоў, якія адлюстроўваюць галоўную ідэю ўсяго афарызма як мастацкага твора і вакол якіх афарызм

“структурыруецца” [11, с. 100]. Выкарыстанне такога спосабу дазваляе не толькі несупярэчліва падаць афарызмы ў слоўніку, але і зручна карыстацца ім, каб хутка знайсці патрэбны афарызм ці яго іншамоўны адпаведнік.

Літаратура

1. *Міхневіч, А. Я.* Афарызмы / А. Я. Міхневіч // Беларуская мова: энцыклапедыя. Мінск : БелСЭ, 1994. – С. 60–61.
2. *Гаурош, Н. В.* Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў / Н. В. Гаурош, Н. М. Няжковіч. – Мінск : Вышэйшая школа, 2012. – 638 с.
3. *Леванюк, А. Я.* Майстры кажучь...: беларускія літаратурныя афарыстычныя выслоўі: слоўнік афарызмаў / А. Я. Леванюк. – Брэст : БрДУ імя А. С. Пушкіна, 2010. – 161 с.
4. *Міхневіч, А. Я.* Якуб Колас разважае, радзіць, смяецца... (выбраныя выслоўі народнага песняра) / А. Я. Міхневіч. – Мінск : БелДППК, 2002. – 108 с.
5. *Іваноў, Я. Я.* Афарызм як прадмет філалогіі і аб’ект лінгвістыкі / Я. Я. Іваноў // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серыя 4. – 1994. – № 3. – С. 61–65.
6. *Янкоўскі, Ф.* Крылатыя словы і афарызмы (з беларускіх літаратурных крыніц) / Ф. Янкоўскі. – Мінск : Выд-ва АН БССР, 1960. – 136 с.
7. *Іваноў, Я. Я.* Праблемы ўласна лінгвістычнага вызначэння паняцця “афарызм” / Я. Я. Іваноў // Славянская фразеология и паремология в XXI веке : сб. науч. статей / под ред. Е. Е. Иванова, В. М. Мокиенко. – Минск : Зм. Колас, 2010. – С. 237–247.
8. *Багдановіч, М.* Поуны збор твораў: у 3 т. / М. Багдановіч. – Мінск : Навука і тэхніка, 1992. – Т. 1: Вершы, паэмы, пераклады, даследаванні, чарнавыя накіды. – 752 с.
9. *Ridout, R.* English Proverbs Explained / R. Ridout, C. Witting. – London : Pan Books LTD, 1969. – 223 p.
10. *Іваноў, Я. Я.* Крылатыя афарызмы ў беларускай мове: з іншамоўных літаратурных і фальклорных крыніц VIII ст. да н. э. – XX ст.: тлумачальны слоўнік / Я. Я. Іваноў. – Магілёў : МДУ імя А. А. Куляшова, 2011. – 164 с.
11. *Королькова, А. В.* Русская афористика / А. В. Королькова. – Москва : Флинта : Наука, 2005. – 344 с.